

ГЛУШАН О.В.

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ КООПЕРАЦІЇ Й КООПЕРАТИВНОГО КРЕДИТУ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО

У статті на основі аналізу наукового доробку С.В.Бородаєвського висвітлено його погляди на соціально-економічну природу кооперації, її роль в суспільному житті, класифікацію кооперативів, урядову підтримку кооперативного руху та інші проблеми теорії кооперації й кооперативного кредиту. Встановлено практичну спрямованість теоретичних побудов вченого, їх тісний зв'язок з тогочасним контекстом розвитку кооперативного руху.

Актуалізація персонологічних досліджень у сучасній історичній науці зумовлена тим, що вони дозволяють висвітлити такі важливі питання, як вплив епохи на творчість конкретного вченого, еволюцію його світогляду, визначення особистого внеску в розвиток науки, сприйняття його концепції сучасниками і нащадками, зворотній вплив творчості науковця на суспільний розвиток. Тому вивчення діяльності та поглядів окремих учених є важливою складовою частиною відтворення загального процесу розвитку історичної науки.

До числа українських учених, багатий творчий доробок яких в силу різних обставин не був предметом комплексного дослідження і широкого залучення до наукового обігу, належить постать Сергія Васильовича Бородаєвського (1870-1942) - українського вченого європейського масштабу, юриста, економіста, історика українського й міжнародного кооперативного руху. За весь період інтелектуальної творчості він написав понад 500 наукових праць (монографій, науково-публіцистичних брошур, статей, рецензій тощо), що були видані у понад 20 країнах світу і за своєю тематикою охоплювали широке коло проблем: історія кооперативного руху, теорія та практика кооперації, кооперативне право, кооперативна освіта, цивільне право, соціально-економічний розвиток Чехо-Словацької Республіки [1, с.10-11, 19-20].

Хоча перші рецензії і відгуки на роботи С.В.Бородаєвського з'явилися ще у 1910-х роках [2-4], ніхто з сучасників ученого глибоко не аналізував його наукову творчість. З кінця 1920-х до кінця 1980-х років праці С.В.Бородаєвського, у яких кооперація трактувалася як важливий компонент ринкових відносин та одна з конкретних форм демократії, опинилися поза межами наукового обігу й дослідження в УРСР. Переважно кількісними параметрами характеризувався науковий доробок ученого у працях дослідників української діаспори [5-7]. Після проголошення незалежності України ім'я та наукова спадщина С.В.Бородаєвського поступово повертаються у вітчизняну історичну науку. Окремі аспекти його творчого доробку отримали епізодичне висвітлення у публікаціях сучасних дослідників: істориків [8], економістів [9], правників [10]. Певна спроба аналізу наукових поглядів ученого зустрічається у відповідних розділах навчальних посібників з історії кооперації та економічної думки України [11, 12]. Однак згадані роботи не вичерпують усіх аспектів окресленої теми, що й визначає актуальність дослідження наукових поглядів С.В.Бородаєвського, зокрема на проблеми теорії кооперації й кооперативного кредиту.

Становлення С.В.Бородаєвського як дослідника кооперативного руху відбувалося в умовах значного пожвавлення останнього в Російській імперії, коли були засновані кредитні кооперативні товариства, виникли кооперативні організації другого ступеня, утворились кооперативні центри, почали скликатись кооперативні з'їзди, розпочалась

боротьба за кооперативне законодавство. Розвиток кооперативної практики вимагав осмислення провідними вченими-економістами зарубіжного досвіду кооперативного будівництва та побудови власних теоретичних схем, що відповідали б місцевим економічним і соціальним умовам.

Своїм трактуванням поняття “кооперація” та її суспільного значення С.В.Бородаєвський виявляв близькість до ліберально-демократичного напрямку розвитку кооперативної теорії, представники якого (Г.Шульце-Деліч, О.М.Анциферов, М.Л.Хейсін та ін.) обстоювали мирний, реформістський шлях здійснення соціальних перетворень за допомогою організації кредитних і збутово-постачальних товариств. Вважаючи кооперацію основним засобом захисту дрібного виробництва від експлуатації великого капіталу, вони сподівалися, що її розповсюдження серед широких верств населення допоможе запобігти розвитку та загостренню соціальних суперечностей і революційних вибухів у капіталістичній системі господарювання [13, с.76]. Цілком у руслі вищенаведеної концепції С.В.Бородаєвський визначав кооперацію як “таку форму економічного життя, яка шляхом об’єднання окремих осіб стремить поліпшити умови існування населення та ступнево усунути негативні явища сучасного (капіталістичного - О.Г.) економічного ладу” [14, с.5].

Водночас, на відміну від прихильників “кооперативного соціалізму”, що визнавали кооперативні товариства “елементами соціалізму в капіталістичних умовах”, послідовники ліберально-демократичного напрямку кооперативної думки, як правило, дотримувалися проміжної лінії в характеристиці соціальної природи кооперації і стверджували, що кооператив - це вже не капіталізм, але ще й не соціалізм, а щось проміжне, середнє між ними [13, с.83]. С.В.Бородаєвський у даному питанні пішов ще далі, чітко встановивши ознаки, що відрізняють кооперацію як від капіталізму, так і від соціалізму та комунізму. Головні відмінності кооперативних товариств від капіталістичних, на думку вченого, полягали у тому, що, по-перше, капіталістичні товариства прагнули отримати якнайбільший прибуток від своєї діяльності, тоді як кооперативам не властиве таке прагнення; по-друге, капіталістичне товариство є об’єднанням капіталів, а кооперативне - об’єднанням персон, їх зусиль; по-третє, не всі члени капіталістичного товариства мають право на адміністрацію у ньому, у кооперативі ж всі члени мають рівні права брати участь у загальних зборах та керувати його справами; по-четверте, на відміну від кооперативних товариств вступ у капіталістичні не завжди є вільним; по-п’яте, в акціонерному товаристві кожний член має на загальних зборах не один голос, як у кооперативі, а тим більшу кількість голосів, чим більшою кількістю акцій він володіє [14, с.7-8].

Провівши розмежування між капіталізмом і кооперацією, С.В.Бородаєвський закликав не змішувати останню й з соціалізмом, адже соціалізм обмежує індивідуальність людини, а кооперація дає “значні межі свободи для індивідуальних розпочинань” [14, с.13]. Крім того, соціалізм, на відміну від кооперації, не визнає приватної власності на знаряддя виробництва, а також не допускає співіснування з капіталізмом. Ще більшу різницю дослідник убачав між кооперацією та комунізмом, який заперечує грошовий обіг, виключає прибутки, не допускає найманої праці. Головна ж відмінність, на думку С.В.Бородаєвського, полягає у методах досягнення поставленої мети. Так, прихильники комунізму задля побудови “щасливого” життя на землі не нехтують методами примусу, знищення волі окремих індивідумів. Оцінюючи комуністичні методи, вчений не просто робив теоретичні узагальнення, а мав можливість враховувати реалії побудови комунізму у себе на Батьківщині. Тож його передбачення стосовно приреченості суспільно-економічного ладу, побудованого за допомогою таких методів, виявилися

пророчими: *“Перебуваючи в суперечності з свободолюбивою людською природою, не рахуючись з почуттям індивідуалізму, питомого людині, цей метод виявляється здібним зруйнувати блага країни, створені напротязі віків; він здібний загубити мільйони людей; цілком знизити продукційність праці”* [14, с.17].

Глибокий аналіз сутності, цілей і методів капіталістичного, соціалістичного й комуністичного ладу, реальна оцінка їх недоліків, поєднувалися у С.В.Бородаєвського з гіперболізацією ролі кооперації в суспільному житті: *“Тільки кооперація з її пошаною до людської особи, [...] з її прагненням уперто й систематично боротися проти болячок сучасного капіталістичного устрою, не настоюючи на його примусовому скасуванні, - здібна змінити цей устрій в найліпший спосіб”* [14, с.17]. По суті, вчений виступав прихильником поступового перетворення капіталізму на кооперативний лад. Можна цілком погодитися з думкою Л.Я.Корнійчук, що у С.В.Бородаєвського чітко визначена ідея такого ладу, а *“кооперація у нього вже навіть не засіб подолання негативних явищ капіталізму, а - основоположний фактор майбутнього кооперативного ладу”* [11, с.317].

З'ясувавши соціально-економічну природу і суспільну значущість кооперації, С.В.Бородаєвський сформулював наступне її визначення: *“об'єднання неозначеного числа членів, які утворюють товариство для означеної господарської мети, що здійснюється ними на принципах: а) вільного вступу та виходу, б) рівності прав кожного члена в управлінні справами кооперації, в) внесення в діло своєї праці чи капіталу, г) взаємної відповідальності членів щодо зобов'язань кооперативу, д) відсутності стремління до одержання значних прибутків шляхом експлуатації населення”* [14, с.9]. Наведена дефініція характеризує кооперацію як сукупність її специфічних організаційно-правових форм - кооперативів, а також досить повно відображає основні організаційно-господарські принципи діяльності останніх. На організаційно-управлінській стороні кооперативних організацій акцентували увагу у своїх визначеннях поняття *“кооперація”* й такі дослідники, як О.М.Анциферов, І.А.Зассен, Г.Кауфман, О.А.Ніколаєв, С.М.Прокопович, Ф.Штаудінгер та ін. [15, с.47]. В іншому своєму визначенні кооперації С.В.Бородаєвський зосередив увагу на економічній і соціальній сторонах діяльності кооперативів та виділив такі притаманні їм ознаки, як спільність господарських цілей їх членів, отримання переваг від об'єднання, соціальний склад - мало- і середньозабезпечені верстви населення [16, с.1].

Таким чином, у своїх роботах учений дав досить повну характеристику поняття *“кооперація”*, з'ясувавши її місце в системі суспільних відносин та соціальне значення (соціальна складова), визначивши особливості господарської діяльності кооперативів (економічна складова) і проаналізувавши її як форму об'єднання людей (організаційна складова).

Досліджуючи погляди С.В.Бородаєвського на теорію кооперації, не можна оминати питання поділу ним кооперативів на окремі види, тобто їх класифікації. Хоча у науковому доробку вченого й немає спеціально розробленої класифікації кооперативів, своє бачення останньої він висловлював у рецензіях на роботи інших дослідників, під час обговорень та дискусій на засіданнях різних наукових і громадських товариств, організацій, конференцій. Зокрема, коли на засіданні III відділу Санкт-Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств 16 квітня 1909 р. М.І.Туган-Барановський виклав власну систему класифікації кооперативів [17, с.317], С.В.Бородаєвський схвалював спробу колеги удосконалити класифікацію кооперативів, однак, як і інші учасники засідання (В.Ф.Тотоміанц, М.Л.Хейсін, С.М.Прокопович), вважав її *“строго науковою”* та

занадто складною для використання практиками [18, с.152]. Аналізуючи класифікаційну систему О.А.Ніколаєва, вчений, наприклад, не погоджувався з виділенням в окремий вид “*виробництва при споживчих кооперативах*”, що уявляє собою лише підвид споживчої кооперації, і відстоював ту думку, що не потрібно занадто дробити сферу кооперації на окремі різновиди. Цілком достатнім йому уявлялося виділення 5 основних видів кооперації: 1) виробничої, 2) споживчої, 3) кредитної, 4) товариств з закупівлі і збуту та 5) будівельної [19, с.99]. Вказані види кооперативів, виділені за принципом здійснюваних ними господарських функцій (операцій), визнавав “*головнішими видами кооперативних організацій*” і Є.Є.Слущкий [20, с.303-310].

Завершеної форми погляди С.В.Бородаєвського на класифікацію кооперативів набули в “*Історії кооперації*” (Прага, 1925). Аналіз історичного розвитку кооперативного руху в кожній окремо взятій країні вчений здійснював по основних видах кооперації. На думку дослідника, ними були: 1) виробнича, 2) споживча, 3) кредитна, 4) сільськогосподарська, 5) будівельна, 6) страхова. Підставою такого поділу вчений вважав “*головний предмет діяльності кооперативу: кредит, споживання, виробництво і т. д.*” [14, с. 180].

Серед вказаних вище видів кооперації у науковому доробку вченого найкраще були розроблені проблеми кредитної кооперації. Посилена увага не лише С.В.Бородаєвського, а й багатьох інших його колег-дослідників, до питань розвитку кооперативного кредиту була зумовлена тим, що з організацією кредиту для дрібних виробників їхні сучасники пов’язували свої надії на вирішення найбільш гострих питань того часу. Сам учений зізнавався, що вірив у кооперативний кредит “*як в найміцнішу, найпевнішу можливість підняти економічний та моральний стан сільських господарів, дрібних продуцентів в Росії і на Україні*” [21, с.1]. Саме кредитна кооперація, в якій були зацікавлені селяни та якій у силу економічної необхідності надавав підтримку уряд, відіграла провідну роль у кооперативному русі Російської імперії до Першої світової війни [22, с.83-84].

С.В.Бородаєвський написав цілу низку праць (книг, брошур, довідників, статей) з кредитної кооперації [21, 23, 24, 29]. У своїх роботах, розрахованих як на фахівців, так і на широкі верстви населення, С.В.Бородаєвський подав докладний порівняльний аналіз двох основних організаційно-правових форм кооперативного кредитування, що функціонували в Російській імперії, - ощадно-позичкових і кредитних товариств, аби діячі на місцях могли самостійно обрати найпридатнішу для їх потреб форму. Головна відмінність, що збереглася між ними після прийняття закону про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р., полягала в обов’язку членів ощадно-позичкових товариств робити пайові внески. На відміну від деяких кооперативних діячів, що вважали таку особливість ощадно-позичкових товариств небажаною стороною в їх діяльності, С.В.Бородаєвський намагався зайняти виважену позицію стосовно пайових внесків, з’ясувавши не лише їх недоліки (обтяжливість сплати таких внесків для малозабезпечених господарів; залежність розміру позики від величини паю; прагнення отримати якомога більший прибуток на пай), а й переваги. До останніх учений зараховував збільшення оборотних коштів товариства; більшу довіру з боку вкладників і третіх осіб; посиленій внутрішній контроль за діяльністю органів управління; розширення оборотів діяльності товариства за рахунок поступового зростання пайового капіталу та ін. [23, с.17-18; 24, с.7-9].

У результаті порівняння С.В.Бородаєвський дійшов висновку, що ощадно-позичкові, тобто пайові, товариства “*более всяких других, построены на началах*

самодетельности и наиболее способны сделать своих членов независимыми от посторонних капиталистов" [24, с.9]. Показово, що для кредитного кооперативу студентів і викладачів УГА "Єдність" він обрав форму саме ощадно-позичкового товариства [25, арк.5-16].

На думку С.В.Бородаєвського, іншою важливою умовою успішної діяльності кооперативних установ дрібного кредиту, поруч з правильним вибором їх організаційно-правової форми, є різномірний професійний склад членів цих установ. У своїх роботах учений доводив, що саме завдяки такому складу краще зберігається фінансова рівновага в діяльності кредитного кооперативу; зменшується ризик його передчасної ліквідації через кризу в якій-небудь галузі господарського життя; полегшується можливість при незначних капіталах задовольняти потреби більшої кількості членів з огляду на те, що особи різних професій потребують позик у різні періоди року, та ін. [21, с.192-195; 26, с.22].

С.В.Бородаєвський був переконаний, що кредитні кооперативи не повинні обмежуватися виключно функцією кредитування та прийому вкладів населення. Вони мали активно розвивати й ведення посередницьких операцій (спільний збут виробів праці своїх членів і спільна закупівля необхідних у господарстві предметів), дозволених Положенням про установи дрібного кредиту від 1 червня 1895 р. [27, с.1]. У такому розширенні кола завдань кредитних кооперативів вчений вбачав значну перевагу останніх у порівнянні з іншими видами кооперативних товариств [28, с.138]. Він навіть підготував спеціальну розвідку, в якій дослідив конкретні форми успішного здійснення посередницьких операцій низкою кредитних кооперативів Нижньгородської, Пермської, Самарської, Херсонської губерній та Кубанської області [29].

Ще однією важливою умовою успішного функціонування кредитних кооперативів є об'єднання їх у союз. Перш за все, це давало змогу забезпечити кооперативам широке кредитування з власних кооперативних, а не державних чи земських, джерел. Необхідність організації мережі союзів кооперативних установ дрібного кредиту з наданням їм права приймати вклади та видавати позики С.В.Бородаєвський неодноразово обґрунтовував під час всеросійських кооперативних з'їздів [30, с.19]. Учений був прихильником децентралізованої системи кооперативного кредитування, що передбачає організацію незалежних кредитних кооперативних установ другого ступеня (союзів, центральних кас тощо), які у свою чергу створюють центральний кооперативний банк, будучи його пайовиками та клієнтами [21, с.143-144]. Зв'язок між установами першого і третього ступеня здійснюється через установи другого ступеня. Позитивними сторонами такої системи, які визнають сучасні дослідники, є певна автономність, демократичність, мобільність, територіальна близькість до первинних кооперативів [15, с.147].

Тривала співпраця С.В.Бородаєвського в органах державного нагляду в сфері кооперативного кредитування - IX відділі інспекції Державного банку, Управлінні у справах дрібного кредиту, з одного боку, сприяла тому, що його наукова діяльність була нерозривно пов'язана з практикою кооперативного будівництва, а численні наукові розвідки й дослідження вирізнялися практичною спрямованістю теоретичних побудов і багатством сучасного їм фактичного матеріалу. З іншого боку, у своїх роботах поважну роль у створенні та керівництві установами дрібного кредиту вчений відводив саме державі, ґрунтовно розробляючи засади державного фінансування й регулювання розвитку кредитної кооперації. Відповідно багато дослідників, представників як дореволюційної [31, с.176], так і сучасної [8, с.18; 32, с.6; 33, с.5] історіографії питання, сходились на тому, що С.В.Бородаєвський займав державницьку

позицію щодо кооперативного руху. Як і іншим представникам цього напрямку (М.М.Катаєву, В.М.Хітрово, Ф.Г.Тернеру), йому було властиве перебільшення ступеню відсталості села в Російській імперії, його невідповідності до кооперативної самодіяльності [34, с.1469]. Звідси переконаність у тому, що жорсткі вимоги до створюваних кооперативів, опіка над ними та контроль за їх діяльністю з метою недопущення зловживань, фінансова підтримка з боку держави є необхідними заходами, що забезпечать формування повноцінної кооперативної системи.

Найважливішим для розвитку кредитної кооперації в Російській імперії з перерахованих вище заходів С.В.Бородаєвський вважав саме її фінансову підтримку з боку держави, зокрема, залучення частини активу державних ощадних кас на потреби кооперативних кредитних установ. Ця пропозиція вченого, висловлена ще 1901 р. під впливом постанов Міжнародного конгресу з народного кредиту [35, с.86], отримала схвалення секції дрібного кредиту I Всеросійського кооперативного з'їзду (Москва, 1908 р.) [36, с.6], а 1910 р. була закріплена законом [37]. У той же час внесений ним на розгляд згаданого з'їзду проект створення урядового Імперського банку для установ дрібного кредиту не здобув прихильності кооперативних діячів. Останні звинувачували С.В.Бородаєвського в просуванні у проекті положень, що вели до ще більшого посилення адміністративно-урядового впливу на кредитну кооперацію. Зокрема, у проекті передбачалося, що Імперський банк становив окрему частину Управління у справах дрібного кредиту; управляючий банком одночасно був управляючим справами дрібного кредиту; до складу Розпорядчого комітету, що стояв на чолі банку, входили представники окремих міністерств [36, с.274]. Відстоюючи запропоновану ним державну форму влаштування центрального банку дрібного кредиту, вчений доводив неможливість створення кооперативного банку за відсутності широкої мережі кооперативних установ другого ступеня (союзів).

Критику своїх продержавницьких позицій, яку С.В.Бородаєвському неодноразово доводилося чути на з'їздах, він майже не сприймав, сподіваючись, що *“жизнь все-таки примет то, что отвергалось моими противниками”* [38, с.69]. Разом з тим, у роботах, написаних в еміграції, вчений виказував повне розуміння *“натурального протесту кооперації”* проти посилення централістичних тенденцій влади, що знайшли свій вираз в односторонньому способі фінансової допомоги кредитним кооперативам через Державний банк і перешкодах у створенні союзів кредитних кооперативів [21, с.87-88]. В *“Історії кооперації”*, проаналізувавши досвід державного фінансування й регулювання кредитної та інших галузей кооперації в багатьох країнах, С.В.Бородаєвський дійшов висновку, що *“матеріальна допомога кооперації, яку робить уряд, завжди має своїм наслідком те, що кооперативи підпорядковуються в значній мірі впливові урядових організацій, а іноді навіть гублять свій кооперативний зміст”* [14, с.427]. Тож, проектуючи взаємовідносини держави і кооперації в *“майбутній Україні”*, звільненій від більшовиків, він передбачав, що держава матиме справу лише з центральними й окружними союзами кооперативів, які вже від себе будуть кредитувати кооперативи першого ступеня та організувати їх зовнішню ревізію [39, арк.11].

Отже, у роботах С.В.Бородаєвського піднімалося широке коло теоретичних і практичних питань кооперативного будівництва: соціально-економічна сутність кооперації, особливості окремих видів кооперації, союзне будівництво, урядова підтримка кооперативного руху. Наукові інтереси вченого впливали з актуальних потреб кооперативного будівництва в Російській імперії та в Україні, тож його теоретичні побудови (наприклад, класифікація кооперативів) вирізнялися практичною спрямованістю й тісним зв'язком з контекстом того часу.

У працях С.В.Бородаєвського, особливо написаних у 1900-1910-х роках, поєднувалися відстоювання чистоти кооперативних принципів, децентралізованої системи розбудови кооперації з розробкою засад державного фінансування та контролю за діяльністю кооперативних товариств. Продержавницька позиція дослідника щодо кооперативного руху, відхід від якої спостерігаємо у роботах еміграційного періоду, зумовлювалася його тривалою співпрацею в органах державного нагляду за кредитною кооперацією.

1. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В.М.Власенко, О.В.Глушан. - Суми: ФОП І.М.Панасенко, 2010. - 88 с.
2. Лейтес К. Рец. на: Бородаєвський С.В. Сборник по мелкому кредиту. Изд. 3-е. СПб., 1911 / К.Лейтес // Экономист России. - 1911. - №10. - С.16.
3. Тотомианц В. Рец. на: Бородаєвський С.В. Кооперация среди славян. СПб., 1912 / В.Тотомианц // Вестник мелкого кредита. - 1912. - №21. - С.668-669.
4. Ильин В.Д. Рец. на: Бородаєвський С.В. Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба. СПб., 1912 / В.Д.Ильин // Вестник мелкого кредита. - 1912. - №39. - С.1240-1242.
5. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1920-1931 / Уклад. П.Зленко. - Прага, 1932. - VIII, 154 с.
6. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.
7. Винар Б. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964) / Б.Винар; Українське історичне товариство. - Мюнхен, 1965. - 120 с.
8. Власенко В.М. С.В.Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого) / В.М.Власенко // Сумська старовина. - 2005. - №XV. - С.16-22.
9. Горкіна Л.П. Кооперація вчора, сьогодні і завтра: науково-практичні аспекти / Л.П.Горкіна // Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири: зб. наук. доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. - Львів, 2010. - С.21-44.
10. Мосьондз А. Правове регулювання та державний контроль у сфері кредитної кооперації / А.Мосьондз // Право України. - 2003. - №5. - С.63-70.
11. Теоретик кредитної кооперації С.Бородаєвський // Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посіб. / Л.Я.Корнійчук. - К.: КНЕУ, 2004. - С.313-320.
12. Проблеми кооперації у працях Б.Мартоса, С.Бородаєвського та Ю.Павликовського // Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації: підруч. / С.Д.Гелей, Р.Я.Пастушенко. - К.: Знання, 2006. - С.200-205.
13. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.) / В.М.Половець. - Чернігів: Просвіта, 2002. - 266 с.
14. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В.Бородаєвський. - Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. - 438, 7 с.
15. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В.В.Гончаренко. - К.: Глобус, 1998. - 330 с.
16. Кооперация. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России / Сост. С.В.Бородаєвський. - СПб.: Тип. В.Ф.Киришбаума, 1904. - 6, 171 с.
17. Туган-Барановський М.И. Основы политической экономии / М.И.Туган-Барановський. - [СПб.], [1909]. - 760 с.
18. Журнали заседаний Совета и отделов СПб. Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах // Вестник кооперации. - 1909. - Кн.4. - С.150-152.
19. Бородаєвський С. Рец. на: Николаев А.А. Теория и практика кооперации. М., 1908. Ч. I, II / С.Бородаєвський // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1909. - №4. - С.99-100 [підп. крипт.: С.Б.].
20. Є.Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / За ред. В.Д.Базилевича. - К.: Знання, 2007. - 919 с.
21. Бородаєвський С.В. Теорія і практика кооперативного кредиту / С.В.Бородаєвський. - Подєбради: Вид. Т-во при УГА, 1925. - 367, XIII с.
22. Історія кооперативного руху: підруч. для кооп. вузів / С.Г.Бабенко, С.Д.Гелей, Я.А.Гончарук та ін. - Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1995. - 412 с.
23. Бородаєвський С.В. Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей / С.В.Бородаєвський. - СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1904. - 56 с.
24. Бородаєвський С.В. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества (Их значение. Сущность их образцовых уставов. Порядок открытия т-в. Союзы их. Число т-в и размеры их оборотов) / С.В.Бородаєвський. - СПб.: Тип. Н.В.Гаевского, 1906. - 64 с.
25. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 134, 174 арк.
26. Бородаєвський С.В. Сельско-хозяйственные кооперации в Германии / С.В.Бородаєвський. - СПб.: Изд. СПб. Отд. Ком. о сел. сс.-сб. и пром. т-вах, 1908. - 117, III с.

27. *Бородаевский С.В.* Кооперация, земство и кустарная промышленность / С.В.Бородаевский. - СПб.: Тип. инж. Г.А.Бернштейна, 1913. - 1, II, II, 36 с.
28. *Бородаевский С.* Рец. на: Слобожанин М. Смотр кооперативным силам. СПб., 1909 / С.Бородаевский // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1909. - №6. - С.138-139.
29. *Бородаевский С.В.* Кредитные кооперации в России и их посредничество по совместным закупкам и сбыту / С.В.Бородаевский. - [СПб.]: Тип. В.Киришбаума, [1909]. - 22 с.
30. Труды Первого Всероссийского Съезда деятелей по мелкому кредиту и сельско-хозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. - СПб.: Изд. СПб. Отд. Ком. о сел. сс.-сб. и пром. т-вах, 1912. - XVI, 132, 280 с.
31. *Слобожанин М.* Кое-что о кустарном съезде и о кооперативной его секции (По поводу статьи г.Грунского) / М.Слобожанин // Вестник кооперации. - 1910. - Кн.3. - С.160-178.
32. *Корелин А.П.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX века / А.П.Корелин. - М.: Наука, 1988. - 262 с.
33. *Селиверстов Т.А.* Правовое регулирование кооперации в России в 1865-1917 гг.: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т.А.Селиверстов. - М., 2001. - 35 с.
34. *Бородаевский С.В.* Потребительская кооперация / С.В.Бородаевский // Вестник мелкого кредита. - 1915. - №35. - С.1468-1479.
35. *Бородаевский С.В.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже / С.В.Бородаевский. - СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1901. - 4, II, 87 с.
36. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 г.: Труды, изданные Бюро Московского союза потребительных обществ. - М., 1908. - 562 с.
37. Закон о выдаче из сумм государственных сберегательных касс ссуд в основные капиталы учреждений мелкого кредита и о разрешении обращать на нужды сего кредита некоторые крестьянские общественные капиталы // Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. - 1910. - №118. - 9 июля. - Отд. I. - Ст.1297.
38. *Бородаевский С.* К некоторым вопросам, рассмотренными Петербургским кооперативным съездом / С.Бородаевский // Сплотчина. - 1912. - №4. - С.67-69.
39. ЦДАВО України, ф.3795, оп.3, спр.36, 13 арк.

Глушан Е.В. Вопросы теории кооперации и кооперативного кредита в научном наследии С.В.Бородаевского

В статье на основании анализа научного наследия С.В.Бородаевского освещены его взгляды на социально-экономическую природу кооперации, ее роль в общественной жизни, классификацию кооперативов, правительственную поддержку кооперативного движения и другие проблемы теории кооперации и кооперативного кредита. Установлена практическая направленность теоретических построений ученого, их тесная связь с контекстом развития кооперативного движения того времени.

Glushan O.V. Problems of the theory of cooperation and the cooperative credit in scientific heritage of S.V.Borodaevsky

On the basis of the analysis of a scientific heritage of S.V.Borodaevsky his sights at the social and economic nature of cooperation, its role in a public life, classification of cooperative societies, the governmental support of cooperative movement and other problems of the theory of cooperation and the cooperative credit are covered in article. A practical orientation of theoretical constructions of the scientist, their close connection with a context of development of cooperative movement of that time are installed.